

**Міф і символ як відображення духовного становлення
культурної свідомості**

Роботу виконано на кафедрі культурології і релігієзнавства Волинського державного університету ім. Лесі Українки

*У статті відзначається, що міф і символ можуть розглядатися як відображення духовного становлення культурної свідомості. Це засвідчує повторюваність міфологічних сюжетів від століття до століття, від культури до культури, архетипічність міфологічних постатей та існування фундаментальних символів. За всіма цими явищами, на думку автора, проглядається зв'язок із пошуками відповідей на одвічне світоглядне питання про мету людського життя. **Ключові слова:** міф, символ, духовне становлення, культурна свідомість, архетип.*

Hudzenko-Alexandruk O. G. Myth and Symbol as the Reflection of the Spiritual Development of the Cultural Consciousness

*In the article it is stated that the myth and the symbol can be viewed as the reflection of the spiritual development of the cultural consciousness. It is proved by the repetition of the mythological subjects from one century to another, from one culture to another, by the archetype of the mythological figures and the existence of the fundamental symbols. Through all this phenomena, according to the point of view of the author, the connection with the search for the answer on the eternal question about the aim of the human life is seen. **Key words:** myth, symbol, spiritual development, cultural consciousness, archetype.*

У наш час проблематиці духовності та самовдосконалення особистості присвячено немало досліджень (Караульна Н. В., Тертична В. Ф., Чхеайло І. І., Петрова І. М., Кононенко Т. В., Курбатов О. Г. та ін.). Вони торкаються питань самовизначення людини, самореалізації особи, аксіологічних функцій особистості, проблем душевної гармонії та ін.

На нашу думку, дослідження явищ міфу та символу з позицій їх ролі у духовному становленні культурної свідомості є недостатнім для сучасної наукової думки та повсякчас актуальним, адже стосується завжди “нових” світоглядно-філософських питань. Тому вбачаємо за необхідне здійснення наукових розвідок у зазначеному напрямку.

Велику увагу розробці ідей щодо духовного становлення у їх зв'язку з символізмом приділяли ще ранні греки [17, 19]. Зокрема, за часів Платона та Аристотеля “символ” тлумачили: 1) як знак, значенням якого є певний знак іншого роду чи іншої мови (символи є засобами пояснення переходу стану вираження в стан змісту); 2) як деяку вищу і не знакову сутність (символ – ірраціональне, котре проходить наскрізь через предмет, виступаючи в якості переходу зі стану раціонального в стан ірраціональний; образ, відтворення якого пов'язане з інтуїцією, прозрінням). Чітке пояснення поняття “символу” відсутнє, оскільки для античності було притаманне символічне бачення предметів і явищ. Першим, хто встановив необхідність використання символу, був Прокл. Згідно з філософом, символ – найважливіша субстанційна основа буття і пізнання. Характерна риса його природи – діалектичність.

У неоплатоніків символ стає центральним поняттям філософії. Перебуваючи у міцному зв'язку з природою, він є співпаданням явища і сутності, отже, володіє нескінченністю пояснення і пізнання. Його характерні риси – таємничість та невимовність [9, 12].

В пору середньовіччя, з приходом християнства, символ стає визначальною категорією гносеології. Буття розглядається як багатозначний символ Єдиного Абсолюту.

Вчення про символ і містичне пізнання першооснови суцього (Бога) розроблене Псевдо-Діонісієм Ареопагітом. Символ в нього виступає в якості найбільш загальної філософсько-релігійної категорії, що включає в себе образ, знак, зображення, прекрасне. Символічна теологія є наука про Бога як цільову причину, якої вона сягає через чуттєві та осягненні розумом символи [11, 14].

Існує два способи передачі інформації про істину: 1) символічний і містеріальний (таємний); 2) філософський і загальнодоступний. Якщо філософське судження містить формально-логічну істину, то символічний образ – ту, яка розумом не осягається; вся інформація про вищі істини заключена в символах. З одного боку, символ слугує для позначення, зображення і виявлення неосягненого, нескінченного у скінченному, чуттєво сприйманому. З іншого – він є оболонкою і захистом невисловлюваної істини від очей і вуха першого зустрічного. Це обумовлене особливою формою зберігання в ньому істини. До таких форм мислитель відносить красу, яка “схована всередині символа”, і яка приводить до осягнення духовного, надсутнісного, світла. Краса відкривається тільки тим, хто вміє “бачити”, тому людей необхідно вчити “баченню” символа [11, 29]. Повне пізнання символу приводить до “невичерпуваної насолоди” [11, 28]. Отже, символ розуміється філософом у кількох аспектах. Насамперед, він – носій інформації, яку може містити у собі: а) у знаковій формі (тоді смисл її доступний тільки “посвяченим”); б) в образній формі (доступний всім людям); в) безпосередньо, коли символ вже не тільки позначає, але й реально являє собою позначуване. За Псевдо-Діонісієм, символ має три функції: 1) означати духовні сутності; 2) зводити до них людину; 3) “реально являти” світ надбуття на рівні буття. Людина за природою своєю не в стані “піднятися до споглядання духовного без будь-якого засобу”. Таким посередником є “чуттєво сприймані образи”, символи. Отже, символ, образ, ідеєю якого в розумінні отців церкви пронизане все світотворення, слугує способом зв’язку буття і “надбуття”, засобом передачі і отримання знання “духовного” [11, 81].

Отже, визначена ще в античності неоплатонічна ідея символу, як принципу сходження від явища до сутності та діалектичного злиття протилежностей, втілившись у Псевдо-Діонісія Ареопагіта в теорію образу, набула значення образного, заснованого на інтуїції, шляху осягнення, або пізнання, істини. Це вчення стало визначальним для людства впродовж тривалого часу його культурного розвитку. Зазначені закономірності бачення явища символізму

простежуються і в культурі Київської Русі, з її традиційними для середньовіччя вченнями про вічні і незнищенні абсолюти і людину, як істоту, яка повністю їм підпорядковується.

Явищами “міф” і “символ” сьогодні цікавляться різні дослідники [3; 4; 16; 11]. Міф – “це система узагальнень первісного людського досвіду в його намаганнях виявити основоположності світобудови, людського і природного начал у ній, узагальнень, які, на відміну від пізніших наукових абстракцій, мають підкреслено конкретно-чуттєвий, антропоморфний характер” [12, 386]. Він народжується на певній стадії розвитку суспільства байдуже до того, яка расова приналежність людей, що живуть у його просторі. “Мовою” міфа є символи. Традиційно у науці вважається, що символ – це умовне позначення будь-якого предмету чи явища. Символ у культурі – це знакова форма предметно-чуттєвого буття художнього образу, яка містить у згорнутому вигляді багатоманітність ціннісних значень та естетичних смислів [12, 579].

Безпосередній зв’язок міфа і символа вперше був визначений Е. Кассіером. Він дозволив поглибити розуміння своєрідності міфологічного мислення. Міфологія розглядається Кассіером поряд з мовою і мистецтвом як автономна символічна форма культури, позначена особливим способом символічної об’єктивації чуттєвих даних, емоцій. Міфологія постає як замкнута символічна система, об’єднана і характером функціонування, і способом моделювання оточуючого світу. Кассіер розглядав міфотворчість як прояв символічної діяльності людства. Символізм міфа впливає з того, що, тільки стаючи знаком, символом, конкретно-чуттєве міфологічне мислення може обґрунтовувати конкретні предмети, котрі, не гублячи своєї конкретності, можуть ставати знаком інших предметів або явищ, тобто їх символічно замінити. Тому міфічна свідомість нагадує код, для якого потрібен ключ. “Міфу... властивий певний вид формоутворення... особлива спрямованість об’єктивації... яка являє собою повністю визначений спосіб “синтезу багатообразного”, зведення в єдине і взаємного впорядкування чуттєвих елементів” [6, 276].

Кассіерер виявив деякі фундаментальні структури міфологічного мислення і природи міфологічного символізму. Специфіку міфологічного мислення він бачить у нерозрізненні реального і ідеального, речі і образу, тіла і властивості, початку і принципу. Через це подібність чи суміжність перетворюються у причинну послідовність, а причинно-наслідковий процес має характер матеріальної метафори. Відношення не синтезуються, а ототожнюються. Замість законів виступають конкретні уніфіковані образи. Частина функціонально тотожна цілому. Весь космос побудований за єдиною моделлю і артикульований за посередництвом опозиції “сакрального” (священного, тобто міфічно релевантного, з особливим магічним відбитком) і “профанного” (емпірично мінливого). Щоб зрозуміти спосіб міфологічного мислення, необхідно дійти до найглибших пластів сприйняття [7, 472].

Форми людського культурного життя у всьому його багатстві та багатоманітності – суть символічні форми. “Замість того, щоб визначати людину як *animal rationale*, ми повинні... визначити її як *animal symbolicum*” [7, 472]. За філософом, саме так ми зможемо позначити її специфічну відмінність, і цим – зрозуміти новий шлях, відкритий людині, – шлях цивілізації. Філософія символічних форм прагне бути не метафізикою пізнання, а феноменологією пізнання. Під словом “пізнання” розуміється не тільки акт наукового осягнення і теоретичного пояснення, а кожна духовна діяльність, за посередництвом якої ми будуємо “світ” у його характерному формуванні, у його впорядкованості і “так-бутті” [6, 418].

“Історія культури... є у своїй найістотнішій частині історія людської символіки...”, – підтримує позиції Е. Кассієра С. С. Аверінцев [1, 221].

У своїх спробах пов’язати міфи несвідомим началом в психіці К. Г. Юнг теж виходив з символічної інтерпретації міфа, подібної до інтерпретації Кассієра. Він виділяє деякі “вічні праформи” – архетипи колективного безсвідомого. У середньовічній філософії слово “архетип” фіксує природний образ, що склався в умі. Воно виражає вічну ідею; зразок, що осягається розумом.

К. Г. Юнг виявив, що у культурній творчості і в персональній свідомості, в міфах, казках, легендах, епосі, живописі, а також у сновидіннях, аномаліях свідомої поведінки, у різних місцевостях і в різні часи виявляються деякі стійкі мотиви-образи. Архетипи – це структурні елементи так званого “колективного несвідомого” (психічний досвід попередніх поколінь), можливості всіх психічних процесів і переживань, що знаходяться у зародку [16, 292].

На противагу знакам-символам (символи у своїх нижчих проявах), символи-образи виявляються у вищих формах символічного відображення дійсності. Це перш за все філософські і релігійні символи. Образна форма символічного вираження спрямована на широкий спектр асоціативних можливостей. Це є найбільш відповідною, адекватною, формою представлення в символі ідеї. Образ і символ – поняття нероздільні. Символ – це завжди прояв образу або сконцентрований образ, основною функцією якого є не тільки заміна предметів, а й вираження їх сутності, ідеї. Зокрема, А. Белий вважає, що символізм є методом відтворення ідей в образах [3, 80]. Отже, символ можна визначити і як образно представлену ідею.

За Я. Голосовкером, пізнаючи, уява наочно споглядає суть речей і в той же час розвиває логічно свої споглядання або творить ідеї, розкриваючи спонтанним рухом по смисловій кривій їхній смисл. Такою мислителю бачиться міфотворчість. Міф є образно виражена ідея, і ми, розгортаючи смисл цієї ідеї на основі фабульних фактів передання, можемо навіть відновити втрачені ланки сюжету силами логіки, що рухається сама. “Образи-ідеї” (смыслеобрази) вченого – це не що інше, як символи. Саме символ рухає по “кривій смислу”, закручуючи її в спіраль і розгортаючи цим смисл образу [4, 149].

Отже, “міф” і “символ” міцно пов’язані між собою. Міф розглядають також і як особливе сприйняття світу, яке поєднує в собі елементи теорії і художнього мистецтва. Але зауважимо, що мистецтво (зокрема, естетичний зміст) є байдужим до існування чи неіснування об’єкту. Така байдужість не властива для

міфологічного уявлення. У міфологічній фантазії завжди присутній акт віри. Взагалі, без віри в реальність свого об'єкту міф губить основу.

Розглядаючи міф як історично обумовлений різновид суспільної свідомості та універсальний спосіб людського світовідчуття, спробуємо встановити, який існує зв'язок між одвічним прагненням людини до вдосконалення, до “пробудження” та міфом і символом, а також - яке місце посідає міфологія і символіка у реалізації одвічної потреби мікрокосму “з'єднатись”, “злитись” з макрокосмом. Культуролог Мірча Еліаде вважає, що міф можливо прочитати по-різному, надавши йому найнеочікуваніше тлумачення [15, 12]. Чи справді таким багатозначним він є? Чи, можливо, існує один, глибинний смисл, що пронизує всі міфи і визначає істинне призначення міфу як явища культури в глобальному розумінні?

Міф не є нагромадженням неорганізованих сплутаних ідей. За Кассіерером, щоб зрозуміти спосіб міфологічного мислення, необхідно дійти до найглибших пластів сприйняття. Тому нас цікавить властивий для філософії культури підхід до розгляду цього явища з боку дослідження не його змісту, а саме форми міфологічної уяви. В її якості ми вбачаємо образи, символи. На нашу думку, це саме ті засоби, що допомагають виявити у міфі певний смисл, носієм якого він є. Зауважимо, що між певною категорією символів різних народів існують паралелі. Це – універсальні символи на відміну від символів, єдиних у своєму роді (історично обумовлених для культури тільки окремих народів). Отже, в міфах використовуються символи не випадкові (що часто зустрічаються у снах), а умовні. В контексті нашої теми нас цікавлять ті, що є не тільки універсальними, а й фундаментальними, – існуючими першопочатково, поза будь-яким зв'язком з історією і традиціями, у несвідомому. Ці символи ми зустрічаємо у духовних посланнях, у прадавніх філософських трактатах. Міфи, у викладі яких ми їх спостерігаємо, іноді навіть маючи відтінок містичності, не втрачають своєї актуальності з прадавніх часів. Нерідко і сьогодні вчені шукають способи для розгадування фундаментальних символів, щоб мати можливість прочитати

унікальні дари сивої давнини. Адже пізнання засновується завжди на вже пройденому – минуле визначає майбутнє. Відбувається постійне перенесення у майбутнє найбільш значимих структур, що виникли у минулому і коригуються (хоча і не обов'язково) у теперішньому.

Отже, символ є “кодуванням” культури. В свою чергу, “розкодування”, сприймання витвору культури відбувається через образне осягнення, інтуїтивне розуміння, асоціативне мислення. Тобто, символ завжди пов'язаний з відстороненим значенням, яке можна зв'язати з певним предметом.

Характеризуючи антропоморфну природу символу, О. Шпенглер пише: “Символи суть чуттєві знаки, останні, неподільні, а головне, мимовільні враження, що мають певне значення. Символ є деяка риса дійсності, яка з безпосередньою внутрішньою вірогідністю позначає для чуттєво-пильнуючих людей дещо таке, що не може бути повідомлене розумовим шляхом... Таким чином, тут мова буде йти не про те, що “є” світ, а про те, що він означає для істоти, яка в ньому живе... Дійсність – світ, співвіднесений з певною душею, – є для кожної окремої людини проекцією спрямованого в область протяжного; вона є саме власне, котре дзеркально відображається у чужому; його то вона і позначає” [14, 324]. З цього приводу П. А. Флоренський зазначає: “Буття, котре більше від самого себе, – таким є основне визначення символу. Символ – це дещо, що являє собою те, що не є він сам, більше від нього, і однак таке, яке істотно через нього виявляється” [13, 287].

За А. Безант, міфи являють собою картинні форми, під якими глибокі духовні істини давались світові. Схиляємось до її думки про те, що міф не є фантастичним оповіданням, яке ґрунтується на дійсній події [2, 81]. Тим більше він не є оповіданням, зовсім облишеним реального підґрунтя. “Міф незрівнянно ближчий до істини, ніж історія, тому що історія говорить нам лише про відкинуті тіні, тоді як міф дає нам інформацію про ту суть, що відкидує від себе ці тіні... Міф є звіт про рухи тих, котрі зайняті відкидуванням тіней; а мова, на якій даються такі звіти, є мовою символів... Символи замінюють собою об'єкти вищих

планів буття. Вони є картинним алфавітом, який використовується всіма творителями міфів, і кожен знак цього алфавіту має певний смисл... Знання символів необхідне для читання міфів, тому що першими оповідачами міфів були Посвячені, котрі завжди використовували символічну мову і, звичайно, застосовували символи в їх визначеному і безпомилковому смислі” [2, 82]. Отже, ми знаходимо відповідь на запитання: “Чому мова духовних послань символічно-міфологічна ?”

Розглянемо погляди на сутність міфу, його зв’язок з символом мислителя ХХ ст. А. Ф. Лосєва. На його думку, міф є чудо. Чудо має у своїй основі характер повідомлення, проявлення, прощення, дивного знамення, “начебто пророцтва, розкриття, а не буття самих фактів...” [10, 147]: “...якщо... річ мислиться з точки зору відповідності її ідеально-особистісному буттю, вона... є чудо. Чудом, безсумнівно, є речі в містично-розумному сходженні” [10, 157], “...співпадіння випадково протікаючої емпіричної історії особистості з її ідеальним завданням і є чудо” [10, 150]. Також філософ вважає, що міф є символ: “Сутність і явище, протистоячи одне одному, як взаємопротилежні члени відношення, синтезуються в поняття символу, де дане таке явище, котре тут же вказує і на певну сутність, тобто якое містить її в собі. Абсолютна міфологія є символізм” [10, 178]. Дослідник також говорить про ієрархійну природу міфу, яка “...є завжди те чи інше наближене значення, що прагне до своєї межі – до абсолютного самоствердження особистості” [10, 162]. Саме в ньому А. Ф. Лосєв вбачає міфічну, чи особистісну, необхідність. Єдність ейдосу (жива, цілісна картина речі у всій її діалектичності і антиномічності) і логосу (формально-логічне знання про річ) – чуттєвого та раціонального, алогічного і логічного, несвідомого і свідомого – досягається у символі: “Символ є смисловий колооберт алогічної потужності непізнаванного, алогічний колооберт смислової потужності пізнання... Так символ живе антитезою алогічного і логічного, вічно стійкого, зрозумілого, і – вічно нестійкого, незрозумілого, і ніколи неможна в ньому від повної незрозумілості перейти до повної зрозумілості” [10, 93]. І навпаки, ніколи неможна в ньому

перейти від повної зрозумілості до повної незрозумілості. У цих характеристиках виявляється, на думку А. Ф. Лосєва, опис як сутності символу, так і сутності міфу [10, 126]. Крім того, символ являє собою таку цінність, котра є узагальненням істотних закономірних зв'язків чуттєво сприйнятих явищ і процесів дійсності. Адже він включає в себе все те, що характерне для абстрактного мислення, насамперед, чітке розрізнення і протиставлення елементів дійсності, чітке їх об'єднання в синтетичне ціле, узагальнення чуттєвого досвіду і перетворення всієї чуттєвої дійсності в узагальнену закономірність [11, 249].

Отже, виходячи з вище викладених поглядів, можна констатувати, що міф є носієм інформації про духовний розвиток особистості і людства, а також – і відображенням “рівня” духовності конкретної особистості чи навіть культури. Це ж стосується і символу. Свідченням цінності міфів, як духовного переживання, є й те, що основні їх сюжети, герої в різних культурах і навіть у різні часи подібні, або ж повторюються: уважний погляд у глибини віків виявляє безперервну єдність вищих проявів духовного життя людини. Знаходяться ланки, що з'єднують Схід і Захід, язичництво і християнство, сучасний світ і Прадавній Єгипет.

Елементи містерій стали невід'ємною частиною християнських культових дій. Зокрема, у витоках віри стояла прадавня Богиня родючості, води і вітру Ізіда Єгипетська. Вона, подібно до Марії з Віфлеєма, була Непорочною Властителькою, Зіркою Океану, Царицею Небесною, Матір'ю Бога. Її зображали такою, що стоїть на серпі місяця, увінчана зірками, і тримає на руках Немовля Горуса; а позаду матері, яка сидить з немовлям на колінах, чітко видно хрест. Девакі також зображається з божественним Крішною на руках, і Вавілонська Мілітта чи Істар – з таким самим зоряним вінцем із немовлям Таммузом на колінах. Народження Мітри та Горуса святкувалось в ті ж часові проміжки, що й народження Ісуса [2, 85].

Світи, котрі нас оточують, гранично умовні, фантомні. Ось одна дійсність, а поряд з нею – інша. Реальність мінлива, але можна звикнути до одного з її

“образів”, що багато з ким серед нас відбулось. Символи ж, на нашу думку, дозволяють “відкрити ворота до іншого буття”. Але, як зазначено вище, це “дається” не кожному, а тільки тим, хто є “посвяченим” у таємницю розкриття символів, хто через певні обставини готовий до цього.

Відомо, що міф виникає ще на зорі зародження цивілізації, так само, як і прадавніми є Духовні Послання людству – зводи бачення реального місця призначення людини у світі. Зокрема, як зазначає В. Є. Єремєєв, прадавні люди прагнули досягнути насамперед принципи гармонізації пізнаючої людини, що зустрічається з універсумом “один на один”. Їх науку можна було б назвати “антропокосмологія” чи “психокосмологія” – наука про зв’язок структури людини, її психічного життя зі структурою космосу. Саме він зображується у фундаментальних символах [5, 4].

Таким чином, духовний розвиток особистості передається, фіксується і зображується у міфах за допомогою символів – універсальних і фундаментальних, – які слугують поштовхом до пізнання глибинної суті речі, призводять до “інсайтного”, одномоментного проникнення в неї. До таких фундаментальних символів людського роду відносять, наприклад, ті, що пов’язані з протиставленнями найбільш загального характеру: “постійне-мінливе”, “чоловіче-жіноче”, “становлення-згасання”, “єдність-боротьба”. Наприклад, розглянемо китайський бінарний символ “їнь-ян”. Він зображує єдність чоловічого і жіночого начал, є не статичним, а, навпаки, ілюструє постійні ритмічні зміни. Цей символ відкриє уважному досліднику те, що макро- і мікрокосмос нероздільні: Всесвіт і людина, людське тіло і думка – єдині. Згадану ідею єдності, як відомо, покладено в основу концепції всіх традиційних методик гармонійного розвитку тіла та духу. Справді, фундаментальний символ. Як бачимо, він несе світоглядне навантаження.

Деякі з символів, що використовувались у містеріях, пояснюються Ямблїхом, котрий наказує Порфірію вилучити зі своєї думки образ символу і досягнути його внутрішнього значення [2, 26]. Так, “тіна” означає все тілесне і

матеріальне; “Бог, що сидить над Лотосом”, вказує на те, що Бог перевищує і тіну, і розум, символом якого слугував лотос, і що, перебуваючи нерухомим, Він встановлений у самому собі. Якщо ж Він “плив на кораблі”, цим зображувалось Його панування над світом і т.д. Стосовно такого використання символів Прокл зауважує, що “орфічний метод мав на меті розкриття божественних речей за допомогою символів; цей метод належить всім, хто писав про божественне пізнання” [2, 26-27].

Отже, посередником у взаємодії Бога з людиною є “чуттєво сприймані образи”, символи. Адже, символ, образ, ідеєю якого в розумінні отців церкви пронизане все світотворення, слугує способом зв’язку буття і “надбуття”, засобом передачі і отримання знання “духовного”. Символ є кодуванням культури. Це – закодована “місткість” людського світовідчуття. Саме тому ми розглядаємо його в якості відображення духовного становлення культурної свідомості.

На нашу думку, закономірності бачення явища символізму Псевдо-Діонісієм Ареопагітом прослідковуються і в культурі Київської Русі, з її, традиційними для середньовіччя, вченнями про вічні і незнищенні абсолюти та людину, як істоту, яка повністю їм підпорядковується. За дослідженням закономірностей прояву означеного явища у давньоруській філософській думці ми вбачаємо перспективу наших майбутніх досліджень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аверинцев С. С. К уяснению смысла надписи над конхой центральной апсиды Софии Киевской // София – Логос: Словарь. – К.: Дух і літера, 2001. – С. 221–251.
2. Безант А. Эзотерическое христианство или малые мистерии. Пер. с англ. М.: “Лиля”, 1991.– 195 с.
3. Белый А. Символизм как миропонимание. – М.: Республика, 1994.– 528 с.
4. Голосовкер Я. Логика мифа.– М.: Наука, 1987.– 224 с.
5. Еремеев В. Е. Чертёж антропокосмоса. – М.: АСМ, 1993.– 383 с.
6. Кассирер Э. Избранное: Индивид и космос.– М., Спб.: Университетская книга, 2000.– 654 с.
7. Кассирер Э. Избранное: Опыт о человеке.– М.: Гардарика, 1998.– 784 с.

8. Лосев А. Ф. Из ранних произведений.– М.: Правда, 1990.– 655 с.
9. Лосев А. Ф. Очерки античного символизма и мифологии.– М.: Мысль, 1993.– 959 с.
10. Лосев А. Ф. Философия. Мифология. Культура.– М.: Политиздат, 1991.– 525 с.
11. Псевдо-Дионисий Ареопагит. О небесной иерархии.– М.: Изд-во “РМ”, 1994.– 96 с.
12. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук та ін.– К.: Абрис, 2002.– 742 с.
13. Флоренский П. А. У водоразделов мысли // Собр. соч. в 2-х т. Т.2.– М.: Правда, 1990.– 448 с.
14. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. Т.1: Гештальт и действительность. Пер. с нем. М.: Мысль, 1993.– 669 с.
15. Элиаде М. Миф о вечном возвращении (Архетипы и повторяемость). С.-П.: Алетейя, 1998.– 249 с.
16. Юнг К. Г. Йога и Запад // Магический кристалл: Магия глазами учёных и чародеев: Перевод / Сост. и общ. ред. И. Т. Касавина. – М.: Республика, 1994.– С. 287-293.
17. Barnes Jonathan. Early Greek Philosophy.– New York: Penguin Books, 1987.– 318 p.